ՀԱՅ ԳՅՈՒՂԸ «ՄՈՒՐՃՈՒՄ» ԵՎ ԱՄՍԱԳՐԻ «ԳՅՈՒՂԱՓՐԿԻՉ» ԾՐԱԳԻՐԸ

Լ. Մ. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

1889 թ. հայ մամուլի անդաստանը մտավ մի նոր պարբերական օրգան, որն իրեն անուն էր ընտրել աշխատավորի գործիքը՝ «Մուրճը»։ Կամրջելով երկու՝ XIX և XX դդ. վերջն ու սկիզբը, այն դարձավ հայ ժողովրդի պատմության մի հետաքրքիր ժամանակաշրջանի տարեգրությունը։ Հայ ազատամիտ մտավորականության ներկայացուցիչ էր ամսագրի խմբագիրը՝ Ավետիք Արասխանյանը, որն ընդհանուր առմամբ ունենալով լիբերալ-բուրժուական մտահայեցություն, մեծ չափով ընդառաջ էր գնում նաև հայ դեմոկրատական մտքին, կազմելով հայկական լիբերալ հոսանքի ձախ թևը։

Լայն են «Մուրճի» հարցասիրությունները և բազմազան՝ նրա արծարծած պրոբլեմները։ Սակայն, եթե դրանք դասավորենք ըստ ընդգրկման այն չափերի և ուշադրության, որ հատկացրել է դրանց խմբագիրը, ապա № 1 պրոբլեմը կլինի հայ գյուղը։ Հենց հայ գյուղի և գյուղացիության պրոբլեմն արծարծելիս ցայտուն կերպով դրսևորվեց Արասխանյանի դեմոկրատական մտահայեցությունը, որը լիբերալ-բուրժուական պատնեշի վրայով ձգվեց դեպի նարոդնիկական գաղափարախոսությունը։ Առաջին հայացքից տարօրինակ կարող է թվալ, որ իր ամսագիրը «լեգալ մարքսիզմի» ամբիոն դարձնող խմբագիրը ավելի լայն ու մեծ տեղ է հատկացնում նարոդնիկական գաղափարախոսությանը՝ հայ գյուղի հուզող հարցերը քննելիս։ Եվ դա այն դեպքում, երբ ռուսական ամբողջ լեգալ մամուլը անհաշտ պայքարի ու հակամարտության բեմ էր դարձել Ռուսաստանում կապիտալիզմի զարգացումը հետամնացող «լեգալ մարքսիզմի» բուրժուական գաղափարախոսության և կապիտալիզմի զարգացմանը դիմադիր մանրբուրժուական նարոդնիկական գաղափարախոսության միջև։ Սակայն «հակասությունն» իսկույն լուծվում է, երբ նկատի ենք առնում այն լիբերալ վերասերումը, որին ենթարկվեց նարոդնիկությունը 90-ական թվականներին։ Հիշենք «Ի՞նչ են «ժողովրդի բարեկամները» և ինչպե՞ս են նրանք մարտնչում սոցիալ-դեմոկրատների դեմ» աշխատության մեջ Վ. Ի. Լենինի հստակ պատասխանը գրքի վերնագրում առաջադրված հարցին։ Քայլ առ քայլ մերկացնելով նարոդնիկության գաղափարական վերասերումը, Լենինը գալիս է այն եզրակացության, որ լիբերալ նարոդնիկության ծրագիրը «արտահայտում է միմիայն ռադիկալ բուրժուական դեմոկրատիայի շահերը»[1], որ լիբերալ նարոդնիկները, իրենք էլ չգիտակցելով այդ, կանգնում են կապիտալիստական կարգերի հողի վրա և «կամենում են իրենց օձիքն ազատել այդ հասարակության կարկատումով ու նորոգումով, չհասկանալով, որ նրանց բոլոր պրոգրեսները—էժան վարկը, տեխնիկայի բարելավումները, բանկերը և այլն,— ի վիճակի են միայն՝ ուժեղացնելու և զարգացնելու բուրժուազիային»[2]։

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 1, էջ 344։

2 Նույն տեղում, էջ 290։

Այդ նույն բուրժուական շահերն էին արտահայտում նաև մարքսիստական ֆրազաբանությամբ պճնված «լեգալ մարքսիստները»։ Ահա այս ընդհանուր հայտարարի վրա էլ հանգչում է «Մուրճ» ամսագրի էջերում «լեգալ մարքսիզմի» և նարոդնիկական գաղափարախոսության խաղաղ հարևանությունը։ Լիբերալ նարոդնիկության ծրագրի սոցիալ-ռեֆորմիզմը համերաշխ էր Արասխանյանի բուրժուա-դեմոկրատական ուղեգծումներին։ Ինչ վերաբերում է կապիտալիզմի զարգացմանը դեմընթաց գնացող նարոդնիկական նորօրյա «սոցիալիզմին», ապա զրկվելով հեղափոխականությունից, այն միանգամայն անվտանգ էր դարձել զարգացող բուրժուազիայի համար։

Վ. Ի. Լենինը դիպուկ կերպով նկատել է, որ նարոդնիկներն ի վիճակի չեղան ըմբռնելու, թե ինչպես կարելի է կռվել կապիտալիզմի դեմ՝ «ո՛չ թե նրա զարգացումը «կասեցնելով», այլ նրա արագացումով, ո՛չ թե հետևից, այլ առջևից, ո՛չ թե ռեակցիոն կերպով, այլ պրոգրեսիվ»[3]։

Արասխանյանի նարոդնիկական համակրությունները չեն հասնում նարոդնիկների՝ կապիտալիզմի զարգացումը «կասեցնելու» մտադրությունները կիսելուն։ Ընդհակառակը, Արասխանյանի ամբողջ գործունեությունն ուղղված էր կապիտալիզմի զարգացումն արագացնելուն։ Բանն այն է, որ ցարական Ռուսաստանի գաղութային ծայրամասի ժողովուրդը ևս տուժում էր ոչ միայն կապիտալիզմի զարգացումից, այլև նրա անբավարար զարգացումից։ Այնպես որ այս հարցում Արասխանյանը քայլում էր ավելի ռեալիստական ուղիներով, քան նարոդնիկները։ Սակայն Լենինը պահանջում էր նաև խստորեն տարբերել նարոդնիկական ծրագրի ռեակցիոն և պրոգրեսիվ կողմերը, մերժել առաջինը և ընդունել երկրորդը. «Նարոդնիկները անչափ ավելի ճիշտ են ըմբռնում և ներկայացնում... մանր արտադրողների շահերը և մարքսիստները մերժելով նրանց ծրագրի բոլոր ռեակցիոն գծերը՝ պետք է ոչ միայն ընդունեն համադեմոկրատական կետերը, այլ նաև դրանք կիրառեն ավելի ճշգրիտ, ավելի խորապես և ավելի առաջ տանեն»[4]։

Ռուսական նարոդնիկության նկատմամբ Արասխանյանի տածած համակրանքի ապացույցները կարելի է տեսնել ոչ միայն նարոդնիկական հովերով տարված հեղինակների հոդվածներին կամ ժողովրդասիրական գյուղագրական գրականությանը «Մուրճում» մեծ տեղ տալու փաստի մեջ, այլև հենց Արասխանյանի գրչի տակից դուրս եկած աներկբա տողերում։ Այս տեսակետից խիստ բնորոշ է նրա գրած առաջնորդող հոդվածներից մեկը, որ կրում է «Ժողովուրդը որպես քաղաքակրթական ուժ» խոսուն վերնագիրը («Մուրճ», 1890, № 11)։ Ամեն մի ժողովրդի ամենակրթված դասի, այսինքն մտավորականության արժեքի չափանիշ ընդունելով «ժողովրդական մասսայի մտավոր ու բարոյական հասունության աստիճանը» և ժողովուրդը դիտելով «ոչ միայն իբրև կրթելու առարկա, այլև որպես կրթող, միտք դրդող, միտք բեղմնավորող, նրա կրթված մասի դրական արժեքը որոշող»[5] ուժ, Արասխանյանը ստիպված է տխուր եզրակացություններ գալ հայ իրականության մասին. «Հայերը, ունենալով հանդերձ բազմաթիվ կրթվածներ, չունին մի բարձր կանգնած ամբոխ, ժողովուրդ»[6]։ Պետք է վերացնել կրթված մտավորականության

3 Նույն տեղում, էջ 441—442։

4 Նույն տեղում, էջ 648։

5 «Մուրճ», 1890, № 11, էջ 1493—1494։

6 Նույն տեղում, էջ 1495։

և անկիրթ մասսայի միջև եղած խզումը, առանց որի Արասխանյանին անհնար է թվում հասարակության ընդհանուր առաջընթացը։ Եվ նա իր հայացքը հառում է դեպի այն «նորագույն» ուղղությունը, որի անվան հոմանիշը նույնիսկ Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքակիրթ ազգերի լեզուներում չկա։ Նարոդնիկությունն է դա. «Բայց թե որքան մեծապես զգացել է ռուս ազգի առաջավոր մասը այդ դժբախտ հանգամանքի կարևորությունը ռուսական կուլտուրայի համար, այդ ցույց է տալիս այն՝ գրեթե աղանդի կերպարանք ստացած հավատը, որով իրանց նվիրել են ժողովրդական գործին այսպես կոչված նարոդնիկները՝ ժողովրդագետ գրողները և նոցա հետ միասին առհասարակ ժողովրդական ամեն կարգի ինտելիգենտ գործիչները»[7]։

Արասխանյանի նպատակն էր «ռուսական ազգի զարգացման ուրույն հանգամանքների» շնորհիվ երևան եկած այդ «համակրելի» ուղղությունը օրինակ ծառայեցնել հայ մտավորականությանը։ «Դեպի ժողովուրդը գնալու», ժողովրդական լուսավորության գործին անձնազոհ նվիրումով լծվելու նարոդնիկական շարժումը հիացմունք ու բարի նախանձ էր առաջացնում հայ խմբագրի մեջ։ Սակայն Արասխանյանի համակրանքը դեպի ռուս նարոդնիկները չպետք է հասկանալ այնպես, թե նա ամբողջությամբ ընդունում է նրանց ծրագիրը և բաժանում նրանց տեսակետները՝ երկրի զարգացման ուղիների վերաբերյալ։ Արասխանյանն ամուր կերպով կանգնած էր կապիտալիստական արտադրության զարգացման տեսակետի վրա և նրա մեջ էր տեսնում ժողովրդի բարօրության փրկարար միջոցը։ Նրա ժողովրդասիրությունն արտահայտվում էր այն սրտացավ հոգացողությամբ, որ նա հանդես էր բերում դեպի գյուղի աշխատավորը, ամսագրի հարյուրավոր էջեր նվիրելով նրա անլուր տառապանքների, անհաշիվ զրկանքների և կարիքների նկարագրությանը։ Կարելի է վստահորեն պնդել, որ դարավերջի հայ գյուղը ժամանակի ոչ մի պարբերականում այնպիսի ճշմարտացի և բազմակողմանի լուսաբանման չի արժանացել, ինչպես «Մուրճում»՝ շնորհիվ նրա տեսաբան-հեղինակների, գավառական թղթակիցների և հայ գյուղագիրների, որոնք «ժողովրդագետ գրողների խումբ» անվանումը ստացան։

Արասխանյանի լիբերալիզմին մանրբուրժուական դեմոկրատիզմի միակցումը դրական հետևանքներով արգասավորեց «Մուրճի» գործունեությունը։ Դրանում կհամոզվենք՝ քննության առնելով դարաշրջանի ամենակենսական պրոբլեմներից մեկին՝ գյուղացիության հարցին նվիրած ամսագրի նյութերը։

Ամենից առաջ պարզաբանենք մի հարց՝ ինչպիսի՞ն էր ամսագրի վերաբերմունքը դեպի 1861 թ. ճորտատիրական ռեֆորմը։ Ռեֆորմի անվերապահ ճանաչումը հատուկ է մեր բուրժուական մամուլի բոլոր օրգաններին, և «Մուրճը» բացառություն չկազմեց։ Նա ևս իր գործունեությունը սկսեց մեծարանքի խոսքեր և հարգանքի հավատիքներ հղելով Ալեքսանդր II «ազատարար» թագավորի հասցեին։ Նրա խմբագիրը ամսագրի հենց առաջին համարում դրվատական հոդված զետեղեց Ալեքսանդր II կայսեր վերանորոգությունների վերաբերյալ. «Ահա գալիս է 1861 թվի փետրվարի 19-ի մեծ բարենորոգությունը. բարեհիշատակ Ալեքսանդր II կայսեր կամքով, ճորտերը մոտ երեք հարյուր տարի մարդկային իրավունքներից զրկված, այժմ ազատություն են ստանում, վերահաստատվում են նրանց մարդավայել ապրելու պայմաններ-

[7] «Նույն տեղում», էջ 1458։

ըրա»[8]։ Եվ սա դրվել է ռեֆորմից մոտ երեք տասնամյակ հետո, երբ կյանքը դրա ապացույցներ բնավ չէր տվել։

«Գյուղական վարկը Ռուսիայում և Անդրկովկասում» ընդարձակ հոդվածով («Մուրճ», 1889, № 2, 8) հանդես է գալիս ամսագրի գլխավոր տեսաբան-տնտեսագետ Գ. Վարդանյանը, որի ելույթները Արասխանյանի հոդվածների հետ միասին պարզում են «Մուրճի» հիմնական քաղաքականությունը նաև ագրարային հարցում, քաղաքականություն, որը թե՛ արդյունաբերության և թե՛ գյուղատնտեսության մեջ հետամտում էր կապիտալիզմի զարգացման պրուսական ուղին։

Բուրժուական ռեֆորմիստ Գ. Վարդանյանի գրչի տակ ցարական ռեֆորմները իդեալական գունավորում են ստանում. «Այս գյուղական վերանորոգությունը ապացույց էր, որ տերությունը լրջորեն ցանկանում էր գյուղացիներին դարավոր ծանր լծից իրոք ազատել և հետո գյուղական հողային սեփականության գործի զարգացման խնդիրը առաջ մղել»[9]։ Սակայն՝ որպես տնտեսագետ Գ. Վարդանյանը աչք չի փակում այն հակասությունների առջև, որ բերեց իր հետ օրենքի գործադրումը «հակառակ իր (օրենքի— Լ. Գ.) առաջադրած նպատակին»։ Հեղինակը տեսնում է, որ ռեֆորմներից ամենից շատ շահում են հարուստ գյուղացիները, որ առկա է հողի սպեկուլյացիայի վտանգը, որ հողային ռեֆորմներն Անդրկովկասում նույն տնտեսական հետևանքները չունեցան, ինչ Ռուսաստանում, քանի որ հետգնման համար ոչ պարտադիր ժամկետ սահմանվեց, ոչ էլ փոխատվություն տրվեց գյուղացիությանը, որ սակավահողությունը ոչ թե պակասեց, այլ ավելացավ. «Հենց շնորհիվ 19 փետրվարի լույս տեսած նոր հողային կազմակերպության, ամենաընդունակ և ընտրյալ գյուղացիները սկսեցին աստիճանաբար հարստանալ, գնելով իրենց խեղճ և անընդունակ համագյուղացիներից հողեր, որոնք վերջիններին այլևս օգուտ չէին կարողանում տալ՝ զրկված լինելով հողագործության համար անհրաժեշտ միջոցներից։ ...հողերը ձեռքից ձեռք անցնելով, ի վերջո անցան հարուստների ձեռքը և այսուհետև գյուղացիների համար հողի պակասություն առաջ բերին»[10]։

Տնտեսագետն արձանագրում էր «վերևից» անցկացրած ռեֆորմների անզորությունը՝ լուծելու հողային կենսական հարցը և նորից փարվում... ռեֆորմներին, պետական միջոցառումներին։ Գյուղական վարկը նա դիտում է որպես գիշատիչ վաշխառության ճանապարհը փակելու, գյուղացու չքավորության արմատը չորացնելու միջոց, քանի որ «...գյուղական վարկի հաստատությունների բացակայությունը այնպիսի վաշխառուական մասնավոր վարկի ձևեր է ստեղծել, որ մենք հակված ենք ամենայն իրավամբ դոցա համարել գյուղացիների չքավորության միակ պատճառը»[11]։ Այսպիսով, ետ չմնալով դարավերջի հայ մամուլի ընդհանուր խմբերգությունից, «Մուրճը» իր ձայնն է միացնում գյուղական վարկի վերաբերյալ հյուսված առասպելի գովերգությանը։ Սահելով երևույթների մակերեսով, Գ. Վարդանյանը հաճախ է շփոթում պատճառն ու հետևանքը, ծառերը նշմարելով, անտառը չի տեսնում։

---

8 Նույն տեղում, 1889, № 1, էջ 154։

9 Նույն տեղում, № 2, էջ 304։

10 Նույն տեղում, № 8, էջ 1137—1138։

11 Նույն տեղում, էջ 1147։

Նրան տեսանելի չէր կապիտալիստական հասարակարգի բարդ մեխանիզմը, որի խորքում էլ թաղված էր աշխատավոր մասսաների աղքատության արմատը։ Նրան թվում էր, թե մանր բարեփոխումներով հնարավոր է ստիպել այդ հսկա մեխանիզմին՝ գործելու հօգուտ աշխատավոր ժողովրդի։

Մնում է ավելացնել, որ խմբագիրը լիովին համամիտ էր Գ. Վարդանյանի հոդվածի հետ. այս առիթով գրված ծանոթագրության մեջ նա նշում է, որ «դա՝ «Մուրճ» ամսագրի համար ամենաթանկ և մեր սրտին ամենամոտիկ խնդիրներից մեկն է, որպես մեկը այն խնդիրներից, որոնց լուծումից մեր ժողովրդական բարօրությունն է կախված»[12]։ Խմբագիրը հանձնարարում է ամսագրի գավառային աշխատակիցներին հիմնավորապես ուսումնասիրել այս, ինչպես նաև № 1-ում տպագրված «Դատաստանական վերանորոգություն» հոդվածը, որոնք գրված են հատկապես խմբագրության հանձնարարությամբ, հասկանալ խնդիրների էությունը և գրել հենց այդ ոգով։ Երևում է, որ խմբագիրը նախապես մշակված լայն ծրագրով էր առաջնորդվում ագրարային խնդիրը լուսաբանելիս։

Այդ ծրագրի իրականացման հաջորդ քայլն էր իր իսկ՝ խմբագրի «Հողային խնդիրը Անդրկովկասում» մեծ հոդվածաշարը («Մուրճ», 1889, № 9, 1890, № 7, 9, 1893, № 4)։ Հողային խնդիրը Արասխանյանը դնում էր երկրի համար ամենաառաջնակարգ նշանակություն ունեցող խնդիրների շարքում. «Հողային խնդիրը, բոլոր լուսավորված և առաջադիմության շավղի վերա կանգնած ազգերի և պետությունների կյանքում, կազմել է քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական զարգացման դժվար լուծելի հանգույցներից ամենակարևորը»[13]։

Գալով Անդրկովկասին, Արասխանյանը ստիպված է արձանագրել տխուր փաստեր և իր անսքող դժգոհությունը հայտնել հողային խնդրի լուծումից ցարական կայսրության ծայրագավառում. բացառյալ Վրաստանի, մնացած նահանգներում «հողային խնդիրը և դորա հետ կից հողային ռեֆորմները հետևեցին այլ սկզբունքների, մեկը մյուսին հակասող, անհաստատ, գրեթե առանց որոշ ծրագրի, առանց կատարյալ գիտակցության, որպես մի մութ աշխարհում, ուր միայն շոշափելով կարելի է մի որևիցե ճանապարհ գտնել»[14]։ Արասխանյանը սա բացատրում է այն հանգամանքով, որ Անդրկովկասում ագրարային ռեֆորմներին չնախորդեց հասարակական լայն կարծիքի նախապատրաստությունը, ինչպես դա տեղի ունեցավ Ռուսաստանում, որի հետևանքով Անդրկովկասի հողային ռեֆորմները չեն արտահայտում մասսայի պահանջը, այլ միայն՝ տերության և, խորաթափանցորեն նկատում է Արասխանյանը, կրում են «քաղաքական օրենքների բնավորություն»։ Եվ ահա, եթե հասարակական կարծիքը չնախորդեց, գոնե պիտի հետևի ռեֆորմներին, որի մշակմանը և ձեռնամուխ է լինում ամսագիրը. «Մեր ջանքը սա կլինի՝ բացել հողային ուսումնասիրության էրա, դարձնել այդ խնդիրը հայկական գրականության սեփականություն, միջոց տալով, որ ընթերցող հասարակությունը մտերմանա այն խնդիրների հետ, որոնք մեր ազգաբնակության մեծագույն և ամենահետաքրքրական մասի վիճակին են վերաբերում»[15]։ Արասխանյանը,

12 Նույն տեղում, № 2, էջ 356։

13 Նույն տեղում, № 9, էջ 1285։

14 Նույն տեղում, № 9, էջ 1288։

15 Նույն տեղում, էջ 1295։

անշուշտ, անգիտանում է նախորդ մամուլի (մանավանդ «Մշակի») և գրականության ծառայությունները հողային խնդրի ուսումնասիրման հարցում, բայց ընթերցող հասարակությանը հայ գյուղի հուզող հարցերին «մտերմացնելու» ծրագիրը, որ առաջ է քաշում խմբագիրը, «Մուրճը» լիովին իրագործում է։

Հասարակական կարծիքի միջոցով հողային խնդրի լուծումը տեղից շարժելու Արասխանյանի հույսերը սնվում էին նրա լիբերալ պատրանքներից։ Նա չէր ըմբռնում, որ Անդրկովկասի գյուղացիության շուտափույթ «ազատագրումը» չէր մտնում ցարական կառավարության գաղութատիրական ծրագրերի մեջ, թեև, ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ հենց այս հոդվածում Արասխանյանը բավական զգաստ դիտողություններ ունի Անդրկովկասում ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականության, հատկապես Կովկասի փոխարքա Վորոնցովի գործունեության վերաբերյալ։ Ցարական կառավարության քաղաքական հեռահար դիտավորությունները նա այսպես է բնութագրում. «...կառավարությունը խրախուսելով ազնվական կալվածատեր դասակարգը, ուզեցել է մեր երկրի մեջ ունենալ մի քաղաքականապես հուսալի դասակարգ, որը երախտագիտական զգացմունքներով կապված լիներ կառավարության հետ և յուր ազդեցությունը գյուղական դասակարգի վերա գործ դներ կառավարության դիտումների համաձայն»[16]։

Դժգոհությունները ցարիզմի ագրարային քաղաքականությունից «Մուրճում» գնալով ավելանում են, վեհերոտ տրտունջները համար առ համար ավելի հստակ ու աներկմիտ ձևակերպումներ են ստանում։ Այս տեսակետից ուշագրավ են այն երկու հոդվածները, որոնք «Մուրճը» տպագրել է ճորտատիրական ռեֆորմի 30 և 35-րդ ամյակների առիթով՝ «Տնտեսական դրությունը Ռուսիայում 1891 թվականին» («Մուրճ», 1892, № 7—8) և «Ռուս գյուղացիների պարտքերը և վարկը» վերնագրերով («Մուրճ», 1896, № 3—4)։ Առաջին հոդվածում կարդում ենք. «...գյուղացին ձեռք բերելով անկախություն՝ ո՞ր աստիճան ընտելացավ անկախ և ինքնուրույն գործունեության 30 տարվա ժամանակամիջոցում, որ անցել է ճորտության վերանալուց հետո։ Գյուղացիների ներկա դրությունը այնպես է, որ կարծես թե ազատության բարիքները նոքա չեն վայելել և օրենքի բարերարությունը առերևույթ է անցել»[17]։ Միանալով ռուսական առաջադիմական մամուլի կարծիքին, երկրորդ հոդվածում «Մուրճը» գրում էր. «Ռուսաց լուրջ մամուլը այս խնդրով զբաղվելիս՝ բոլորովին արդարացի նկատում է, որ աչքի առաջ ունենալով գյուղացիների արդի դրությունը, կարծես թե 1861-ին շնորհված ազատությունը սպասածին հակառակ, բացասական հետևանքներ է ունեցել, թեև այդ ազատարար օրենքը իր առաջադեմ բնավորությամբ անշուշտ բարերար նշանակություն պետք է ստանար գյուղացիների ապագայի համար։ Իհարկե լոկ խոսքերով հայտնած այդպիսի կարծիքը կասկածելի կթվար, եթե այդ վերաբերմամբ պերճախոս փաստերը մեզ օգնության չհասնեին վկայելու, որ ռուս մամուլի հայտնած այդ կարծիքը արդար է»[18]։

---

16 Նույն տեղում, 1893, № 4, էջ 502։

17 Նույն տեղում, 1892, № 7—8, էջ 1140։

18 Նույն տեղում, 1896, № 3—4, էջ 454։

Ամսագիրը գտնում է, որ «կապիտալիստական իշխանության հալածանքներից» գյուղացին զերծ կլինի, եթե գյուղական դասակարգի համար լինի մի այնպիսի սոցիալական օրենսդրություն, ինչպիսին արդեն սկզբնավորված է Եվրոպայում բանվոր դասակարգի համար։ Այլ կերպ ասած, «Մուրճի» «գյուղափրկիչ» ծրագիրը հանգում է դարձյալ գերմանական պատմական դպրոցի փառաբանած «պետական սոցիալիզմին»։

Փաստերի լեզուն սիրող «Մուրճը» ինչո՞ւ էր խրտնում փաստերի անողոք տրամաբանությունից բխող արմատական եզրակացություններից և շարունակ բռնում ռեֆորմների կողմը։ «Մուրճի» խմբագրին և աշխատակիցներին պակասում էր պատմության, հասարակական երևույթների մատերիալիստական ըմբռնման, արտաքին փաստերից դեպի ներքին շարժումները թափանցելու կարողությունը։ Հասարակության զարգացումը նրանք չէին դիտում իբրև բնապատմական պրոցես, այլ միայն ընդհանուր առաջադիմության անկասելի մի շղթա։ Ահա ցարական ռեֆորմներն էլ նրանք դիտում են իբրև առաջադիմական, մարդասիրական մղումների արգասիք, մինչդեռ պատմության փորձով հաստատված է, որ «ռեֆորմները ռևոլյուցիոն պայքարի երկրորդական արդյունքն են»[19], «ներքևի» շարժումից ստիպված՝ զիջում «վերևից»։ Այսուհանդերձ, ճորտատիրական ռեֆորմի կիրառման թեկուզ և վեհերոտ քննադատության փորձերը դրականորեն են խոսում ամսագրի մասին։

Հայ մամուլի էջերում մի քանի տասնամյակ շարունակ ծեծված հարցերից մեկը այսպես կոչված «պանդխտության խնդիրն» է։ Այս երևույթի ծնունդը համընկնում է Անդրկովկասում կապիտալիստական հարաբերությունների սկզբնավորման հետ։ Որպես կապիտալիզմի ծնունդ տված սոցիալական երևույթներից մեկը, այն իր վրա է հրավիրել և՛ ազգային-պահպանողական, և՛ լիբերալ, և՛ դեմոկրատական հրապարակախոսության ուշադրությունը։ «Մուրճում» պանդխտության հետ կապված հարցերը քննվել են անհամեմատ ռեալ և սթափ հայացքով։ Ամսագրի ելակետը այլևայլ հոդվածներից մակաբերելու անհրաժեշտություն չկա։ Հենց «Մուրճի» առաջին տարում «Պանդխտության խնդիրը» վերնագրով Արասխանյանի առաջնորդող հոդվածում շատ հստակ ձևակերպված են այս հարցի վերաբերյալ ամսագրի հիմնադրույթները։ Նախ Արասխանյանը պահանջում է տարբերություն դնել գաղթականության և պանդխտության երևույթների միջև, առաջինը հայերի մեջ առավելապես քաղաքական դաժան հանգամանքների, իսկ երկրորդը՝ սոցիալական և տնտեսական հանգամանքների ծնունդ համարելով։ Արդյոք այս երևույթը պետք է դիտել իբրև չարի՞ք և մտածել դրա դեմն առնելու միջոցների մասին, թե՞ ընդհակառակը՝ պետք է խրախուսել,— հարցը սրում, պարզեցնում և որոշակի պատասխանի է հրահրում խմբագիրը։ Ոչ թե պետք է մամուլի էջերը լցնել ապարդյուն վայոցներով և գյուղացիներին ետ դարձնելու անզոր հորդորներով, այլ պետք է հանգամանորեն ուսումնասիրել երևույթը, պարզել դրա պատճառները, —խնդիր է դնում ամսագրի խմբագիրը։ Պանդխտությունը ոչ պատահական և ոչ էլ ժամանակավոր երևույթ է, բացատրում է ընթերցողներին տնտեսագետ-խմբագիրը, այն մեծ չափով առկա է նաև Եվրոպայի տնտեսապես ամենազարգացած երկրներում։ «Գյուղական պանդխտությունը Անդրկովկասում առաջանում է գլխավորապես նորանից, որ հայրենի գյուղում ուժեր ավե-

19 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 17, էջ 139։

չին են, քան գործը պահանջում է»[20], «ուժերի ավելորդությունը պետք է նկատվի որպես պանդխտության օրգանական պատճառ»[21],— ընդգծում է Արասխանյանը, դիտելով այն նոր տնտեսակարգի անխուսափելի ուղեկիցը։

Արասխանյանի դրույթները հաստատելու և լրացնելու է գալիս Ա. Քալանթարի «Պանդխտությունը մեզանում» հոդվածը («Մուրճ», 1890, № 11, 12)։ Հոդվածագիրը պանդխտության երևույթի հիմնական պատճառ է դիտում սակավահողությունը, իսկ եթե փակագծերը բացվեն՝ «հողի սեփականության անհավասար դասավորությունը հասարակության մեջ, դաշտային մշակության միջոցների և գործիքների անկատարելիությունը, գյուղական հարստահարությունները, չարչի ցեցերը, հարկերի, ակցիզի և այլ տուրքերի ծանրությունը, ճանապարհների և մոտիկ վաճառանոցների բացակայությունը և այլն»[22]։

Ո՞րն է սակավահողությունից ազատվելու ելքը։ Եթե ջրանցքներ կառուցվեին և արհեստական ոռոգման ենթարկվեին անապատները, հնարավոր կլիներ գյուղացիների մի մասին գաղթեցնել ազատ հողերը, չէ՞ որ «մեր երկիրը իր այժմյան քանակության հողով 5 անգամ ավելի ժողովուրդ կարող է կերակրել»[23],—իր բարի ցանկությունները թղթին է հանձնում երազող հեղինակը։

Ա. Քալանթարի եզրակացությունները միանգամայն համերաշխ են Արասխանյանի տեսակետներին։ Պանդխտության առաջն առնելն ապարդյուն գործ է, այն կարելի է և պետք է կանոնավորել ու մեղմել. «Ուրեմն եթե գործադրելու լինենք զանազան միջոցներ, ինչպես են՝ համայնական հողերի կանոնավոր բաժանելը, գյուղական վարկ հիմնելը, ուսումնարանների և այլ միջոցներով գյուղատնտեսական գիտելիքներ տարածելը գյուղերում, հարմար երկրագործիքներ տարածելը, հարկերի, տուրքերի և հասարակական պարտականությունների կանոնավորելը, թեթևացնելը, եղած դեմի հողերում ջրանցքներ անցկացնելը և այլ այս տեսակ միջոցները, որոնցով եղած հողը արդյունաբերվում է, իսկ ծախքերը պակասում են, կարող կլինենք մի առ ժամանակ սակավահողության առաջն առնել, հետևաբար և պանդխտության հոսանքը թուլացնել»[24]։

Լիբերալ-ռեֆորմիստական այս թանձրուկից հետո, ամփոփիրը, այնուամենայնիվ, ստիպված էր օբյեկտիվիզմի թելադրանքով ավելացնել. «Գուցե հողային խնդիրները կանոնավորելուց, վարկեր և շտեմարաններ հիմնելուց հետո՝ թուլանա այս շարժումը, սակայն դա երկար չի տևիլ և մի քանի ժամանակից հետո նորից, գուցե և ավելի մեծ ծավալով կսկսվի»[25]։

Այսպես է, լիբերալիզմը կյանքի գորդյան հանգույցները լուծելու վճռական միջոց չի տալիս գործչի ձեռքը և նրան հաճախ է կանգնեցնում փակուղու առջև, երբ բանականության ուժով ստեղծած նրա մտածումները բախվում են կյանքի փաստերի անողոք տրամաբանությանը։

Իսկ փաստերը, հենց «Մուրճի» էջերում արձանագրված, բերում են այլ եզրակացության։ «Գավառական քրոնիկ», «Գավառական նամակներ», «Գա-

---

20 «Մուրճ», 1890, № 6, էջ 784։
21 Նույն տեղում, էջ 788 (ընդգծումները հեղինակինն են)։
22 Նույն տեղում, № 11, էջ 1544։
23 Նույն տեղում, № 12, էջ 1708։
24 Նույն տեղում, էջ 1712։
25 Նույն տեղում, № 12, էջ 1712։

վառական թղթակցություններ» և «Գավառական ցավեր» խորագիրների տակ տպագրվում են «Մուրճի» աշխատակիցների, թղթակիցների հոդվածները, որոնք գծում են դարավերջի հայ գյուղի ահավոր պատկերը, այնպիսի անափ թշվառություն և աղաղակող անարդարություններ, որոնց առաջն առնել անզոր պիտի լիներ ամեն մի բարենորոգչություն։

Ավատական կապանքներից դեռ չազատագրված գյուղացիությունն ընկնում է կապիտալիզմի հարվածների տակ։ Հայ գյուղը կարճ ժամանակամիջոցում այնպիսի հիմնահատակ փոփոխությունների է ենթարկվում, որ անճանաչելի է դառնում։ Փոխվում են տնտեսական հարաբերությունները, մարդկանց նիստն ու կացը, ընտանեկան կապերը, գյուղը քայքայվում է ու շերտավորվում, մի կողմում բևեռացնելով ուռճացող կուլակային տարրերին, մյուսում՝ սակավահողության աքցանների մեջ խեղդվող և տզրուկ վաշխառուներից արյունաքամ եղող «ազատագրված» գյուղացիական հոծ զանգվածներին։ Կարիքը տեղահան է անում գյուղացուն, քշում քաղաքները՝ ստվարացնելու նոր ծնվող դասակարգի՝ պրոլետարիատի շարքերը։ Ահա ինչ է գրում Մ. Տեր-Հարությունյանը «Երկրագործ փամբակեցու դրությունը» նամակում. «...գյուղացու դրությունը պարբերական դառնության մեջ է անցնում. էլ չկա անցյալ, անհոգ ու խաղաղ նահապետական կյանքը, այսօր նա մի կերպ կյանքը քաշ է տվել՝ մտածում է վաղվա մասին։ Չկա «ռանչպար», որ մինչ կոկորդը թաղված չլինի պարտքի մեջ, ուստի եթե ցանում է՝ վաշխառուինն է, եթե կթում է իր մի կամ երկու կովը՝ նույնպես... եթե շարքաշությամբ ձեռք է բերում մի քանի ռուբլի, նրանով էլ տերության հարկն է վճարում, եթե միայն բավականացնում է։ Հակառակ դեպքում կծախվի նրա «վերմակ» կապերտը կամ միակ կաթսան. միով բանիվ շատ ուրախ և անտրտունջ կլինի, եթե գերդաստանին «ցամաք» հաց միայն հայթայթե... Աստված մի արասցե, եթե այս տարի ևս հունձը անհաջող լինի, այնուհետև սովը անգթաբար կսկսի իր հունձը»[26]։

«Մեղրի գյուղի դրությունը» նամակում թղթակից Մ. Մելքումյանը գրում է. «Մեղրիի հասարակությունը նյութականապես աննախանձելի, մինչև անգամ ամենաողորմելի դրության մեջ է։ ...Ընդհանուր աղքատություն է տիրում գյուղի մեջ։ Բնակիչների մեծ մասը պարտքերով է ծանրաբեռնված, որոնցից ազատվելու ոչ մի միջոց չի մնացել։ Աղքատ դասակարգը տարեցտարի զրկվում է իր հողերից, որոնք հարուստների ձեռքն են անցնում պարտքերի և ծանր տոկոսների տեղ։ ...Ապրուստի ամեն միջոցից զրկված լինելով, մեղրեցիները սկսել են պանդխտել օտար քաղաքներ, ծառայության մեջ մտնել և ծանր աշխատանքներով փող աշխատել իրանց պարտքերը տալու և ապրուստը հոգալու համար. բայց ի՞նչ կլինի մի ժողովրդի դրությունը, որը յուր բախտը պանդխտության մեջ է որոնում»[27]։

Գավառական կյանքի վերաբերյալ չափազանց հետաքրքիր նյութեր է տրամադրում «Մուրճին» Մագաթ Պետրոսյանը, որը խմբագրությանը շատ մոտ կանգնած մարդկանցից էր, մեքենագետ, «Մուրճ» արհեստավորական ընկերության նախաձեռնողներից մեկը։ Նա Հակոբ Հակոբյանի մտերիմ բարեկամներից էր և աճելով «Մուրճի» էջերում, դարձավ հայ պրոլետարական գրականության անդրանիկ ներկայացուցիչներից մեկը։ Իր ուսումնասիրու-

26 Նույն տեղում, 1893, № 5, էջ 811—812։
27 Նույն տեղում, 1894, № 6, էջ 940—943։

թյան համար Մադաթ Պետրոսյանն ընտրում է Ղազախի գավառի Կոթի գյուղը։ Ամսագրի երեք համարներում («Մուրճ», 1896, № 9, 1897, № 5, 1898, № 7—8) տպագրված նրա նամակները գյուղական կյանքի սահմռկեցնող պատկերներ են բացում մեր առջև. գյուղացին ապրում է գետնափոր ու խոնավ տներում, քնում է թաղիքի ու կապերտի մեջ, հագուստն այն է, ինչ կրում է և որը մնում է նրա վրա մինչև ծվեն-ծվեն թափվելը, մսի համ է տեսնում, եթե անասունը վնասվում է դայլից, գլորվում ժայռից կամ վարակվում հիվանդությամբ, ամբողջ տարին դառը դատում է և դատածը տալիս պարտքի դիմաց։ Գյուղն ունի 200 ծուխ, որից հազիվ միայն 20-ը պարտքից զերծ են։ Հականե-հանվանե թղթակիցը տալիս է պարտապանների անունները՝ այրի Զանանը, վեց երեխաների մայր Թմազանց Մամոն, Ճոկնանց Կարապետը... ավելի քան 70 անուն, պարտքատերերի անունները՝ Ալեքսի Սարատիկով, Ուհանես Չիչյանց, Բաբանց Սաքո... և նաև ձնագնդի նման աճող պարտքի գումարները, որոնց դիմաց զոհ են գնում գյուղացու ունեցած միակ կապերտը, կաթսան, եզը, կովը...

Միայն չքավորությունը չէ, որ բռնել է գյուղացու կոկորդից։ Տգիտությունն էլ է իր սև գործն անում։ Տգետ, հետամնաց բարքերի ամենամեծ զոհը հայ կինն է։ Անմռունչ ու հնազանդ նա տանում է իր բախտի ծանր բեռը, նրան ծեծում են, ստորացնում, ամուսնացնում իրենից 20, 30, նույնիսկ 40 տարով մեծ տղամարդու հետ։ Թղթակիցը անունները տալով պատմում է դեպքեր, ամեն մեկը մի Մարոյի սրտաճմլիկ պատմություն։

Այս գավառական նամակներն ասես նույն գրչով են գրված։ Ո՛չ, կյանքն է նույնօրինակ ծանր ամեն տեղ։ Փոխիր Փամբակ, Մեղրի, Կոթի գյուղերի անունները ուզածդ գավառի ուզածդ հայկական գյուղով և ճշմարտության առջև բնավ չես մեղանչի։

«Մուրճը» շարունակում է պարտապանների այս տխուր ցուցակների տպագրումը նաև այլ գյուղերից, գտնելով, որ «պետք է նյութի մասին գրելու ձևը փոխել, հին, ընդհանուր բացականչությունների տեղ դնել կյանքի ֆաքտերը, ...կյանքի դոկումենտներ ժողովել»[28]։

Մադաթ Պետրոսյանի հոդվածին, որ նա գրել էր խմբագրության հանձնարարությամբ, հետևողներ եղան ոչ միայն «Մուրճում», այլև «Մշակում», որից «Մուրճը» արտատպում է «Վաշխառությունը Ախալքալաքի գավառում» թղթակցությունը, հարստացնելով «կյանքի ֆաքտերի» իր հավաքածուն նաև այսպիսի փաստով. վաշխառուն «վեր է դրել խեղճ Ադամի տան գերանները, նրա միակ սեփականությունը, և մտադիր է քանդել գյուղացու գետնափոր շինությունը, որ գերանները ծախե և դրանով բավարարություն տա իր արյունարբու ինստինկտներին»[29]։

Մադաթ Պետրոսյանի նամակների առթիվ խմբագրությունը այսպիսի ծանոթագրություն է անում. «Թե սիստեմատիկական ծեծը, այսինքն ծեծը իբր սովորություն, թե մանուկ աղջիկներին ամուսնացնելը՝ սրա բոլոր հակաընկերական, հակասոցիալական հետևանքներով՝ վերացնելու համար մեծ դեր ունի կատարելու արթնացած խիղճը՝ հանձին ազգի ինտելիգենտ անդամների, որոնք որպես ներկա հոդվածի հեղինակը, կատարված դեպքերը իբր մի-մի հասա-

28 Նույն տեղում, 1899, № 2—3, էջ 360 (ընդգծումը բնագրինն է)։
29 Նույն տեղում, 1899, № 2—3, էջ 324։

բակական ձիրքեր՝ մամուլի միջոցով կհասցնեն ի գիտություն հանրության և այսպիսով նկատված ու ազգ ու անուններով հիշված անձերին՝ կդնեն հասարակաց դատաստանի ներքո։ Մենք այս դեպքերի հրապարակությանը... մեծ կարևորություն ենք տալիս։ ...Հասարակաց խիղճը արթնացնել, ահա մեծ գործը, ահա և մեծ բժիշկը հասարակական չարիքների դեմ»[30]։

Որքան որ գովելի է «Մուրճի» խմբագրի ձգտումը՝ մամուլը դարձնել հասարակական կարծիքը դարբնող, չարիքի դեմ հասարակական դատ հրահրող, հասարակական գիտակցությունը ձևավորող գործիք, նույնքան և միամիտ ու տիպիկ լիբերալ մոլորություն է կարծել, թե հասարակական չարիքի դեմ «մեծ բժիշկը» արթնացած խիղճն է։ Եթե բժիշկ՝ ապա միայն վիրաբույժ, եթե միջոց՝ ապա միայն վիրահատող դանակ։ Այսպես էր մտածում, օրինակ, հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը Արասխանյանից չորս տասնամյակ առաջ։

Արասխանյանը սակայն, հայ հասարակական մտքի այլ հոսանքի, այլ մտայնության ներկայացուցիչ էր։ «Մուրճում» տպագրված «Գյուղական ցավեր» վերնագրով Հովհաննես Խոջա-Էյնաթյանցի հոդվածաշարը («Մուրճ», 1897, № 7—8, 10, 11—12, 1898, № 2—3) կարելի է համարել ամսագրի «գյուղափրկիչ» ծրագրի կվինտ-էսենցիան։

«Գյուղական ցավերը» բուժելու ի՞նչ միջոցներ է առաջարկում հեղինակը. հարկավոր է ջրարբի դարձնել ամայի տարածությունները, անցկացնել ոռոգման սիստեմ, ձորերում արհեստական լճեր կառուցել, լեռնային բարձրությունները անտառապատել և նվաճված հողերը դնել հողազուրկ գյուղացիության տրամադրության տակ։ Սովի և աղքատության առաջն առնելու համար հարկավոր է կառուցել հասարակական շտեմարաններ, որտեղ բերքառատ տարիներին կարելի է ամբարել ցորեն՝ անբերրի տարիներին օգտագործելու համար։ «Կառավարությունը մեծ ուրախությամբ կընդունի այդպիսի օգտակար առաջարկություններ,— հավաստիացնում է ընթերցողներին հոդվածագիրը,— որովհետև ժողովրդի թշվառությունը մեծ հոգս է պատճառում կառավարությանը, որը այդ հոգսերից ազատ մնալու համար ամեն կերպ աշխատում է բարեկարգ դրության մեջ տեսնել իր հպատակ հողագործներին»[31]։ Այստեղ տեղին է հիշել հին խոսքը՝ «վա՜յ հավատացողաց»։ Այո, ամսագրի խոսքին հավատացող ընթերցողի մեջ նման տողերը սին հույսեր կարող էին առաջացնել ցարական կառավարության օժանդակությամբ հողային հարցը լուծելու մասին։

Գյուղական չարիքներից ամենասոսկալին վաշխառությունն էր, որի դեմ պայքարելու հուսալի միջոց է դիտվում արդեն քանիցս թմբկահարված գյուղական փոխատու դրամարկղը։

Իր վերջին թղթակցությունը Հ. Խոջա-Էյնաթյանցը նվիրում է «գյուղատնտեսական ինտելիգենցիայի» խնդրին։ Դա առհասարակ «Մուրճի» էջերում լայնորեն քննարկված հարցերից մեկն է, որը ամսագրի «գյուղափրկիչ» ծրագրի առանցքն է։ Մինչ այդ «Մուրճում» տպագրվել էին Արասխանյանի «Գյուղատնտեսական ինտելիգենցիա» («Մուրճ», 1892, № 11) և «Կրթված գյուղացին» («Մուրճ», 1893, № 10), Ա. Աթանասյանի «Գյուղատնտեսության ուսումն

30 Նույն տեղում, 1898, № 7—8, էջ 1154 (ընդգծումները բնագրինն են)։
31 Նույն տեղում, 1897, № 10, էջ 1393։

և հայ գյուղատնտեսը» («Մուրճ», 1893, № 9), Հակոբ Հակոբյանի «Հայրիկը և գյուղատնտեսական ինտելիգենցիան» («Մուրճ», 1893, № 10) և այլ հոդվածներ, որոնցում շոշափվում են գյուղատնտեսական գիտելիքների տարածման, նորագույն տեխնիկայի և հողագործական աշխատանքների նորօրյա ձևերի արմատավորման միջոցով երկրագործության արդյունավետությունը բարձրացնելու խնդիրները։ Հողագործ դասակարգին գիտության հետ կապող հենց այդպիսի օղակ է դիտվում գյուղատնտեսական մտավորականությունը։ Իսկ ինչպե՞ս պետք է իրականացվի այդ կապը. «Մուրճն» այլևս անբավարար է դիտում գյուղական ուսուցչի, բժշկի, քահանայի կամ պետական ծառայողի վրա հույս դնելը. «Ամենահիմնական միջոցն է ուսումնարանը»,— ասում է Հ. Խոջա-Էյնաթյանցը։ Նա առաջարկում է ժողովրդին գյուղատնտեսական գիտելիքներ հաղորդելու համար կազմակերպել գյուղական գրադարաններ և հիմնել գյուղատնտեսական փորձակայաններ՝ դպրոցներին կից կամ առանձին։ Իսկ ավելի օգտավետ կլինի, եթե յուրաքանչյուր նահանգում բացվի գյուղատնտեսական ուսումնարան, գավառներում՝ ստորին կարգի և փորձնականին մոտեցրած ուսումնարաններ, հաշվի առնելով տեղի կլիմայական պայմանները։ Հետաքրքիր է հոդվածի վերջում տրված այս տեղեկությունը. «Որպեսզի մեր վերոհիշյալ նկատողությունները լոկ տեսական և անիրագործելի խոսքեր չնկատվեն, հայտնում ենք ի գիտություն, որ ձեռնարկել ենք մեր առաջարկած խնդիրներից մի քանիսի իրական օրինակը տալու, որի հետևանքի մասին իր ժամանակին տեղեկություն կտանք ընթերցող հասարակությանը»[32]։

Սպասո՞ւմ էին արդյոք այն ժամանակ «Մուրճի» ընթերցողները ֆերմերգյուղատնտեսի տեղեկություններին նրա նոր ձեռնարկումների արդյունքների մասին, չգիտենք, բայց հետազոտողն այսօր նման տեղեկություններ չի փնտրի ամսագրի հաջորդ համարներում, համոզված, որ լիբերալ-ռեֆորմիստական, ուտոպիական նրա ծրագրերը և ձեռնարկումները բախվելու էին ժամանակի իրականության ժայռոտ քարերին և փշուր-փշուր լինելու։

Միայն Արասխանյանը, հավատարիմ իր հավատո հանգանակին, դեռ երկար շարունակում էր փայփայել իր «գյուղափրկիչ» ծրագրերը, դրանց իրականացման ողջ հույսերը կապելով գյուղատնտեսական մտավորականության հետ. «Այդ դասակարգը կոչված է հեղաշրջում կատարելու հայկական կյանքի մեջ. նա է, որ պիտի կազմի ոչ միայն գյուղատնտեսական, այլ առհասարակ արևելահայոց ինտելիգենցիայի բուն կորիզը, հիմնական մարմինը։ Նա կոչված է գլխավոր դեկավարը լինելու գյուղական ժողովրդին, որ այժմ կատարելապես անդեկավար է, խորապես տգետ։ Նա պիտի լինի մտքերի միջնորդը գիտության ու գրականության և գյուղական ժողովրդի միջև։ Նա է, որ կոչված է կռվելու գյուղական աղքատության և ղորանից օգտվող վաշխառուների դեմ, և այդ կռիվը նա կմղի ոչ թե խոսքի քարոզով, այլ ստեղծելով ու դեկավարելով վարկատու հաստատությունները, բաց անելով գյուղական արդյունաբերության նոր ճյուղեր, գործադրելով տնտեսական լավագույն եղանակներ ու զարկ տալով գյուղական արդյունաբերությանը։ Նա է, որ ձեռնահասություն կունենա գյուղական կարիքները մոտիկից ճանաչելու և ուր հարկն է՝ այդ

32 Նույն տեղում, 1898, № 2—3, էջ 261։

մասին լսեցնել տալու, այլև միջնորդ լինելու կառավարության ծրագիրների համար գյուղական արդյունաբերության վերաբերմամբ»[33]։

Այստեղ ակնհայտ է կապիտալիզմի զարգացումը հետամտող առաջադրությունների ձուլումը ժողովրդասիրական մղումների հետ։ Դիպուկ է նկատված, որ «Արասխանյանը լիբերալ հրապարակախոսի իր մտածումները խմբագրում էր գյուղի և գյուղացու վերաբերյալ ժողովրդասիրական հայացքների հանգով»[34]։ Բայց նարոդնիկների նման նա ևս անգիտանում էր գյուղացիության ներսում գոյություն ունեցող դասակարգային անտագոնիզմը, շերտավորումը, որին իր գործունեության ընթացքում ակամա դեմ էր առնելու գյուղատնտեսական մտավորականությունը և, բնականաբար, կանգնելու էր գյուղական բուրժուազիայի՝ կուլակային վերնախավի կողմը։ Տնտեսական «ընդհանուր» բարեկեցության և սոցիալական առաջադիմության ծրագրերը, այսպիսով, դառնալու էին լոկ արտոնյալ խավերի բարեկեցության և հարստացման միջոցներ։

Տնտեսական առաջընթացի ծրագրերին զուգընթաց, Արասխանյանը ընթերցողների ուշադրությանն էր ներկայացնում այդ ծրագրերի գործնական կիրառման ամեն մի փորձ։ Ահա 1900 թ. «Մուրճում» մենք հանդիպում ենք «Հասարակաց խանութներ» վերնագրով հոդվածին («Մուրճ», 1900, № 3, 5—6), որի հեղինակն է ամսագրի բազմաբեղուն աշխատողներից մեկը՝ հայ գյուղագիր, նարոդնիկ Աղարիա Ադելյանը։ Մերժելով «ձանձրալի, ականջ ծակող և զահլա տարած» այն բարոյախոսությունը, որը գյուղացու մեջ է փնտրում նրա թշվառության պատճառը և այս «կիսաբուրժուական մրմունջներին» հակադրելով իր ժողովրդասիրական հայացքը, Ադելյանը գրում է. «Գյուղացին իր ցավերում մեղավոր չէ. դոցա հիմքը որոնեցեք պատմական-տնտեսական այն հանգամանքների մեջ, որոնց բարդ կապի շնորհիվ նոքա այդ թշվառությանն են մատնվել»[35]։ Նարոդնիկ գրողը խնդիր է դնում գյուղացու տընտեսական ծանր վիճակը թեթևացնող միջոցներ որոնել։ Ահա այդպիսի միջոց է դիտում նա հասարակական խանութները։ Պատմելով անգլիական բանվորական սպառողական ընկերությունների մասին, նա բացատրում է հասարակական խանութների իմաստն ու բնույթը. դրանք սպառողական կոոպերացիաներ են, որոնց նպատակն է ազատել գյուղացուն մանրավաճառի և վաշխառուի ճիրաններից։ Բանն այն է, որ Ադելյանի նախաձեռնությամբ այդպիսի մի կոոպերացիա էր ստեղծվել Մեղրի գյուղում 1899 թ.։ Ամսագրի նպատակն էր հրահրել նման կոոպերացիաների ստեղծումը նաև այլ վայրերում։ Սակայն գյուղատնտեսական կոոպերատիվ ընկերությունը պետք է ունենար նույն վախճանը, ինչ որ բանվորական կոոպերացիաները, այսինքն կազմալուծվեր։ Մեղրիի կոոպերատիվ խանութի փաստը հանձնվում է պատմության հիշողությանը, որպես հետաքրքիր փորձ, ծնունդ առած նարոդնիկ գործչի ջանքերով։

Հայ ժողովրդասիրական գաղափարախոսության՝ ռուս նարոդնիկության հորդահոս աղբյուրից ստացած մղումների մասին է վկայում Երվանդ Ղազարյանի «Հողի իշխանությունը» հոդվածը («Մուրճ», 1891, № 3), որը գրելու առիթ էր ծառայել ռուսական նարոդնիկական բելետրիստիկայի հայր Գլեբ Ուսպենսկու նույնանուն գիրքը։ Ե. Ղազարյանը պատմում է նարոդնիկների

33 Նույն տեղում, 1899, № 9, էջ 1086 (ընդգծումը հեղինակինն է)։

34 Կ. Դանիելյան, Հայ գյուղագրությունը XIX դարում, Երևան, 1973, էջ 381։

35 «Մուրճ», 1900, № 3, էջ 356։

մասին, որոնք մեծ ուժ, հոգեկան առանձին կորով էին տեսնում ռուս գյուղացու մեջ, երկրպագում, աստվածացնում այդ ուժը, որը նրանց կարծիքով «հիմքն է ռուսաց կյանքի առաջադիմության, որ տանելու է ռուսներին դեպի լուսավորության և առաջադիմության «ավետեաց» երկիրը»[36]։

Ռուս գրողի նկատմամբ սիրով ու ակնածանքով գրված այս հոդվածը ասես մի կոչ էր, թե՝ «մենք էլ ճանաչենք մեր երկրագործին, օգնենք նրան գտնելու իր ճշմարտությունը»։ Պատահական չէ, որ մի քանի համար հետո Ե. Ղազարյանը նորից հանդես դալով «Մուրճում», ներբողում է այս անգամ հողի հայ աշխատավորին, հանձին շիրակցի գյուղացու, գրելով, թե նա «ներկայանում է մեր առաջ, որպես մի կայուն և անհողդողդ զորություն, որպես մի կենդանի գրավական՝ ապագա կյանքի, ապագա առաջադիմության»[37]։

Նարոդնիկական մտածելակերպի դրսևորումներն աչքի են զարնվում։ Գյուղացու հետ էին կապված նարոդնիկության բոլոր հույսերը երջանիկ ապագայի վերաբերյալ։ Նարոդնիկական գաղափարախոսությանը որպես տուրք պետք է դիտել նաև «Մուրճ» ամսագրում տպագրված հոդվածները համայնական հողատիրության և համայնքի վերաբերյալ։ Արասխանյանը, իհարկե, համայնական հողատիրության կողմնակիցներից չէր, նա աներեր կանգնած էր հողի մասնավոր սեփականության դիրքերում, բայց համայնքի մեջ նա հարմար հող էր տեսնում գյուղական ինքնավարության զարգացման, գյուղացու հասարակական գիտակցության բարձրացման, ինքնօգնության սկզբունքների արմատավորման համար։ Եթե Հ. Սաղաթելյանի համայնական հողատիրության վերաբերյալ հոդվածը («Մուրճ», 1890, № 7, 10) պատմական մի էքսկուրս է դեպի հայ ժողովրդի անցյալը, բացատրություն գտնելու համար համայնքի «երկարակեցության» համար և ցույց տալու պատմության դաժան խմբագրումների հետևանքով համայնքի կրած կորուստները վաղնջական ժամանակներից ի վեր, ապա Գրիգոր Վանցյանի «Հում նյութեր հայ համայնքի ուսումնասիրության» վերնագրով հոդվածը («Մուրճ», 1896, № 1) նվիրված է կապիտալիզմի հարվածների տակ կործանվող համայնքին, համայնավարական կենցաղի քայքայմանը։ Պատմական իրողության անխուսափելիության դառը գիտակցությամբ հոդվածագիրը փորձում է «մատնանիշ լինել» համայնական սովորությունները հավաքելու և կործանումից փրկելու գործին. «...կես կոմունական բնավորություն կրող սովորությունները արդեն նոր տնտեսական պայմանների շնորհիվ բավական թուլացել և նսեմացել են, թեև նոցա պահպանել է ժողովուրդը հազարավոր տարիներ իբրև յուր նախկին համայնական կյանքի փայլուն փշրանքներ, որոնք, դժբախտաբար, իբրև նախապատմական ժամանակի և ստոր կուլտուրայի արդյունք, տեղի են տալու նորագույն քաղաքակրթության առաջ։ Անշուշտ, եթե հնարավոր լիներ, եթե ոչ այդ սովորությունները ամբողջովին, գեթ նոցա ոգին, համայնականության գաղափարը կենդանի պահպանել մեր ժողովրդի մեջ, որ նորան դյուրին լիներ ըմբռնել ընկերավարական ուսման նորագույն վարդապետությունը, որը յուր հիմունքներով կրթնում է հենց մարդկության նախկին համայնական կենցաղի վերա, չափազանց ուրախալի կլիներ»[38]։ Ակնհայտ են նարոդնիկական մտայնության նստվածքները՝ նորօրյա սոցիալիստական ուսմունքների խառնուրդով։

36 Նույն տեղում, 1891, № 3, էջ 376։

37 Նույն տեղում, № 7—8, էջ 876։

38 Նույն տեղում, 1896, № 1, էջ 97։

ժողովրդասիրական գաղափարախոսությունն իր ամենացայտուն արտահայտությունը գտավ հայ գյուղադրական գրականության մեջ, որը դարավերջին իր բարձրակետին հասավ «Մուրճ» ամսագրում, հանձինս «ժողովրդագետ գրողների խմբի»։ «Մուրճում» տպագրվեցին Պերճ Պռոշյանի «Ցեցեր», «Բղդե» և «Հունոն», Ա. Ադելյանի «Տգիտության զոհեր», Բաբկենցի «Նորեկը» գյուղավեպերը և բազմաթիվ գյուղագրական պատմվածքներ, որոնք հանդիսանալով կապիտալիստական շահագործողական հասարակարգի դեմ հայ գյուղացիության ընդվզման գեղարվեստական մարմնացումը, հավաստում են «Մուրճի» դեմոկրատական կողմնորոշումները։

Այսպիսով, «Մուրճի» էջերում բուրժուական լիբերալ-ռեֆորմիզմը և լիբերալ նարոդնիկությունը սերտաճում, կազմում են միասնություն։ Եվ դրանց կապող օղակը լիբերալիզմն է։ XIX դարի 90-ական թվականների նարոդնիկները շարունակելով սուր ճոճել կապիտալիզմի դեմ, իրենց լիբերալ ծրագրերով, սակայն, փաստորեն ջուր էին լցնում հենց նրա ջրաղացին։ Գիտակցում էին նրանք այդ, թե ոչ, դա երկրորդական հարց է, կարևորը նրանց գործունեության օբյեկտիվ հետևանքն է։

Ամփոփելով մեր ասելիքը «Մուրճի» «գյուղափրկիչ» ծրագրի մասին, նախ հիշենք, թե ինչպիսին է մարքս-լենինյան մոտեցումը առհասարակ ռեֆորմների խնդրին։ Վ. Ի. Լենինը գրում է. «Բուրժուական առաջադիմության «մանր ջանքերով» բավարարվելու անընդունակությունը ամենևին չի նշանակում մասնավոր ռեֆորմների բացարձակ բացասումն։ Մարքսիստներն ամենևին չեն ժխտում այդ միջոցառումների որոշ (թեպետ և ողորմելի) օգուտը. նրանք կարող են աշխատավորին նրա դրության որոշ (թեպետ և ողորմելի) բարելավում բերել. նրանք կարագացնեն կապիտալի առանձնապես հետամնաց ձևերի՝ վաշխառության, ստրկացման և սրանց նման այլ ձևերի բնաջնջումը, կարագացնեն նրանց փոխակերպումը եվրոպական կապիտալիզմի ավելի ժամանակակից ու մարդկային ձևերի։ Ուստի, եթե հարց տային մարքսիստներին, թե արդյոք հարկավո՞ր է նման միջոցառումներ ձեռնարկել, նրանք, իհարկե, կպատասխանեին՝ հարկավոր է, բայց... միաժամանակ նրանք իրենց համաձայնությունը կպատճառաբանեին այդ հասարակարգի զարգացումն, ու հետևաբար, նրա վախճանն արագացնելու ցանկությամբ»[39]։

Ղեկավարվելով լենինյան այս դրույթով, գյուղի (և ոչ միայն գյուղի) սոցիալական վերափոխումների Արասխանյանի ծրագրերի մասին կարելի է ասել, որ դրանք հեռու են որևէ հարցի արմատական լուծում առաջադրելուց։ Լիբերալ սահմանափակության կնիքը կրելով իրենց վրա, դրանք չէին կարող առաջացնել նույնիսկ այն հետևանքները, որ ենթադրում է դրանց հեղինակը։ Ամսագրի «գյուղափրկիչ» միջոցներն ուղղված էին «ամբողջ» գյուղացիությանը։ Բայց այդպիսի միատարր գյուղացիություն չկար դարավերջի հայ գյուղում։ Այստեղ տեղին է հիշել լենինյան հարցադրումը, թե դրանք պետք են, բայց ո՞ր գյուղին. «Հարկավ հողատերերի գյուղին, ունևոր մուժիկների գյուղին»,— պատասխանում է Վ. Ի. Լենինը և ավելացնում.— «բայց կա ուրիշ գյուղ էլ, շատ ավելի բազմամարդ... քայքայված և մերկացված, մինչև վերջին թելը թալանված գյուղացիության գյուղը։ ...Եվ այդ գյուղին դուք կամենում եք օգնել ապրանքային պահեստներով։ Այդ ապրանքային պահեստների

39 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 1, էջ 464—465։

մեջ ի՞նչ ունեն դնելու մեր այն գյուղացիները, որոնք մի ձի ունեն կամ զուրկ են ձիուց, իրենց հաց՞ուտը»[40]։ Այսպիսի հստակ, որոշակի հարցադրումը անմիջապես ցցուն է դարձնում քաղաքական-սոցիալական ծրագրերի դասակարգային պատկանելությունը։ Արասխանյանի «գյուղափրկիչ» ծրագիրը դուրս չի գալիս տնտեսական լիբերալիզմի սահմաններից, ուստի կարող էր ծառայել գյուղի զարգացող բուրժուական շերտերին միայն, գյուղացիական հոծ զանգվածների համար օրակարգից չհանելով հողային հարցի լուծումը։

Դասակարգերի համերաշխություն— ահա ինչի վրա է ձևված ռեֆորմիզմի հասարակական իդեալը։ Եվ դա նաև Արասխանյանի իդեալն է։ Բայց դա նշանակում է երազել մի հասարակարգ, որտեղ «թե գայլերը կուշտ լինեն և թե ոչխարներն էլ ողջ»[41]։

Արասխանյանը չընդունեց անարդարացի հասարակարգը միակ հնարավոր՝ հեղափոխության միջոցով վերափոխելու ճանապարհը։ Նա հեղափոխության հակառակորդ էր։ Գիտնականի պրոֆեսորական «օբյեկտիվիզմով» նա չէր հանդուրժում ծայրահեղությունները, ձգտում էր «ոսկե միջինին», իսկ այդպիսին, պատմությունից հայտնի է, չի լինում քաղաքականության, գաղափարախոսության բնագավառում։ Որքան էլ Արասխանյանը իրեն օբյեկտիվ ու անկախ հայտարարեր, խոսեր ամբողջ ժողովրդի անունից, դասակարգային հասարակության մեջ նա չէր կարող վեր կանգնել դասակարգերից, չարտահայտել հասարակական որոշակի խավերի շահերը։ Իր դեմոկրատական որոշակի մտահայեցությամբ հանդերձ, նա մնում է վեր բարձրացող բուրժուազիայի գաղափարախոս։ Սակայն ճշմարտությունը պահանջում է նաև ասել, որ ամսագիրը սիրով տրամադրելով դեմոկրատ գործիչների, գրողների ու հրապարակախոսների և զարգացնելով ժողովրդասիրական գաղափարներ, նա «Մուրճի» անունը անխզելիորեն և առմիշտ կապեց հայ դեմոկրատական մտքի պատմության հետ։

АРМЯНСКАЯ ДЕРЕВНЯ В ЖУРНАЛЕ «МУРЧ» И ЕГО ПРОГРАММА «СПАСЕНИЕ ДЕРЕВНИ»

Л. М. ГЕВОРКЯН

Резюме

В 1889 г. вышел в свет первый номер общественно-политического и литературного журнала «Мурч». Откликаясь на волнующие вопросы эпохи, редакция журнала значительное внимание уделяла проблеме армянской деревни и крестьянства. В то же время редактор журнала Аветик Арасханян, хотя придерживался либеральных взглядов и был сторонником прусского пути развития капитализма в сельском хозяйстве, все же при освещении вопросов положения армянской деревни и крестьянства проявлял демократические тенденции. На страницах журнала он широко освещал идеологию народников.

Смело можно утверждать, что картина армянской деревни и тяжелое положение трудящегося крестьянства конца XIX века ни в одном органе армянской периодической печати не нашла такого яркого и всестороннего освещения, как в журнале «Мурч».

40 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 1, էջ 310—311 (ընդգծումները հեղինակինն են)։

41 Նույն տեղում, էջ 294։